Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18844063

२०२६ चे बिलियनेअर राज: भारतातील संपत्तीच्या वाढत्या केंद्रीकरणाचे विश्लेषण

जोगदंड बालासाहेब सखाराम[1]

सारांश (Abstract)

हा शोधनिबंध २०२६ च्या सुरुवातीस भारतातील वाढत्या आर्थिक विषमतेचा आढावा घेतो, अशा वेळी जेव्हा देश जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी मोठी अर्थव्यवस्था बनला आहे. "बिलियनेअर राज" (Billionaire Raj) चौकटीचा वापर करून, हा अभ्यास "K-आकाराच्या" (K-shaped) रिकव्हरीच्या मूलभूत कारणांचा शोध घेतो, जिथे आता देशातील वरच्या १% लोकसंख्येकडे राष्ट्रीय संपत्तीच्या ४०% पेक्षा जास्त हिस्सा आहे. संपत्तीच्या या केंद्रीकरणासाठी तीन मुख्य घटक कारणीभूत आहेत: ५जी आणि ग्रीन हायड्रोजन सारख्या आवश्यक क्षेत्रांवर वर्चस्व गाजवणाऱ्या "नॅशनल चॅम्पियन" कंपन्यांचा उदय, प्रत्यक्ष कराकडून अप्रत्यक्ष कराकडे (GST) झालेला राजकोषीय बदल आणि २०% तरुण बेरोजगारी व महिला श्रमशक्तीचा खुंटलेला सहभाग यामुळे निर्माण झालेले "मानवी भांडवल संकट."

प्रस्तावना (Introduction)

२०२६ मध्ये भारत ही जागतिक आर्थिक शक्ती आहे, तरीही देशाची अंतर्गत परिस्थिती एक चिंताजनक "विरोधाभास" (Paradox of Plenty) दर्शवते. 'वर्ल्ड इनइक्वॅलिटी लॅब'च्या अर्थशास्त्रज्ञांनी लोकप्रिय केलेल्या "बिलियनेअर राज" या संज्ञेनुसार, सध्याची भारतातील संपत्तीचे केंद्रीकरण ब्रिटीश राजवटीच्या काळातील पातळीपेक्षाही जास्त आहे. या वर्षापर्यंत, वरच्या १% लोकसंख्येचे देशाच्या ४०% पेक्षा जास्त संपत्तीवर नियंत्रण आहे—ही परिस्थिती भांडवल-प्रधान क्षेत्रांमधील जलद वाढ आणि काही मोजक्या मोठ्या कंपन्यांच्या वर्चस्वामुळे निर्माण झाली आहे.

या शोधनिबंधाचा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की, भारत "कन्व्हरजन्सशिवाय वाढ" (Growth without Convergence) अनुभवत आहे. जीडीपी आणि परकीय चलन साठ्यासारखे निर्देशक भक्कम वाढ दर्शवत असले तरी, "ट्रिकल-डाऊन" (वरच्या स्तरावरील लाभ खालपर्यंत पोहोचणे) परिणाम अपयशी ठरला आहे. अर्थव्यवस्था परिपक्व होत असताना उत्पन्नातील दरी कमी होण्याऐवजी, श्रीमंत आणि गरिबांची संपत्ती "K-आकाराप्रमाणे" वेगाने विभागली गेली आहे. या मॉडेलमध्ये, हाय-टेक सेवा आणि भांडवलदार समृद्ध होत आहेत (वरचा हात), तर ग्रामीण मजुरी आणि अनौपचारिक कामगार—जे एकूण कामगारांपैकी ९०% आहेत—स्थिर राहिले आहेत (खालचा हात). अशा प्रकारे, भारताची प्रगती एका "गिल्डेड एज" (बाहेरून चकचकीत पण आतून पोकळ युग) सारखी आहे, जी सामाजिक उतरंडीच्या वरच्या स्तरावर आधुनिकतेचे फायदे एकवटून ठेवत आहे.

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

२०२६ मधील भारताच्या आर्थिक मार्गावरील शैक्षणिक चर्चा वाढत्या प्रमाणात एकूण वाढ आणि वितरणातील न्याय्यपणा यांच्यातील संघर्षावर लक्ष केंद्रित करते. "बिलियनेअर राज" समजून घेण्यासाठी थॉमस पिकेटी यांच्या 'कॅपिटल इन द ट्वेंटी-फर्स्ट सेंच्युरी'मधील सैद्धांतिक चौकटीचा आधार घेता येईल. पिकेटी यांची मुख्य संकल्पना $r > g$ (जिथे भांडवलावरील परतावा आर्थिक वाढीपेक्षा जास्त असतो) भारतात स्पष्टपणे दिसून येते. संपत्ती काही मोजक्या लोकांमध्ये केंद्रित होत असताना, वारसा किंवा संपत्ती कराचा अभाव "पॅट्रिमोनियल कॅपिटलिझम" (वारसाहक्काने मिळालेले भांडवलशाही) वाढीस लावत आहे, ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलतेवर मर्यादा येतात (पिकेटी).

[1] सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, राजमाता जिजाऊ महाविद्यालय,किल्ले-धारूर

'वर्ल्ड इनइक्वॅलिटी रिपोर्ट २०२६' मधील अलीकडील निष्कर्ष या कलमाला पुष्टी देतात, ज्यात असे दिसून आले आहे की भारताची संपत्तीतील दरी २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच्या सर्वोच्च पातळीवर पोहोचली आहे. रिकार्डो गोमेझ-कॅरेरा नमूद करतात की १९२२ ते १९५० हा काळ वसाहतवादी शोषणाचा होता, तर २०२६ मधील विषमता ही "अंतर्गत संरचनात्मक असंतुलनामुळे" निर्माण झाली आहे. भारती आणि इतर संशोधक जोडतात की "बिलियनेअर राज" हे केवळ आकर्षक नाव नसून एक वास्तव आहे, जिथे अति-श्रीमंत राष्ट्रीय धोरणांवर प्रभाव पाडतात.

मात्र, 'आर्थिक सर्वेक्षण २०२५-२६' मध्ये भारताच्या "मॅक्रो-लवचिकता" आणि PLI योजनांसारख्या उपाययोजनांवर लक्ष केंद्रित करून वेगळा दृष्टिकोन मांडला आहे. तरीही, कविता अय्यर यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, हा "उमळ" अनौपचारिक क्षेत्रातील ९०% कामगारांना जाणवत नाही. 'ऑक्सफॅम २०२६' अहवाल सूचित करतो की राजकोषीय बदलांशिवाय हे मॉडेल कायमस्वरूपी "कामकरी गरीब" वर्ग निर्माण करेल.

कॉग्लोमेरेट प्रभाव **(The Conglomerate Effect)**

"बिलियनेअर राज" ला "नॅशनल चॅम्पियन" मॉडेलचा पाठिंबा आहे, जिथे रिलायन्स आणि अदानी समूहासारखे काही मोजके समूह भविष्यकालीन क्षेत्रांवर वर्चस्व गाजवतात. ५जी आणि ६जी क्षेत्रात, या कंपन्या सबसी फायबर केबल्सपासून रिटेल उपकरणांपर्यंत संपूर्ण साखळी नियंत्रित करतात. हे अनुलंब एकत्रीकरण (Vertical Integration) त्यांना डेटाचा अडथळा म्हणून वापर करण्यास मदत करते, ज्यामुळे छोट्या स्टार्टअप्सना स्पर्धा करणे कठीण होते. ग्रीन हायड्रोजन आणि रिटेलमध्ये हे दिग्गज तोटा सोसून बाजारपेठेवर कब्जा मिळवतात, ज्याचा फटका MSME क्षेत्राला बसतो. यामुळे स्पर्धा नाविन्यावर आधारित न राहता केवळ मोठ्या भांडवलाच्या प्रभावाखाली राहते.

राजकोषीय धोरण विश्लेषण **(Fiscal Policy Analysis)**

२०२६ मध्ये भारताच्या कर रचनेत मोठा बदल दिसतो: प्रत्यक्ष कराऐवजी (कॉर्पोरेट आणि प्राप्तिकर) अप्रत्यक्ष करावर (GST) अधिक भर दिला जात आहे. अप्रत्यक्ष कर हे निसर्गतः 'रिग्रेसिव्ह' (प्रतिगामी) असतात कारण ते 'देण्याच्या क्षमते'ऐवजी खर्चावर कर लावतात. अहवालानुसार, खालची ५०% लोकसंख्या अत्यावश्यक वस्तूंवरील एकूण जीएसटीमध्ये दोन-तृतीयांश योगदान देते. याउलट, संपत्ती कर किंवा वारसा कराच्या अभावामुळे अति-श्रीमंतांवरील प्रभावी कर दर कमी राहतो. भांडवली नफ्यापेक्षा उपभोगावर जास्त कर लावल्यामुळे राज्याकडून नकळत संपत्तीच्या केंद्रीकरणाला प्रोत्साहन मिळते.

मानवी भांडवल संकट **(The Human Capital Crisis)**

२०२६ च्या सुरुवातीस, अर्थव्यवस्था ७.२% दराने वाढत असली तरी, सुशिक्षित तरुणांमधील बेरोजगारीचा दर २०% च्या आसपास आहे. हे "कौशल्य-रोजगार विसंगती" (Skills-Employment Mismatch) मुळे घडत आहे. उच्च शिक्षण घेतलेल्या पदवीधरांकडे एआय (AI), ग्रीन हायड्रोजन आणि प्रगत उत्पादनासाठी आवश्यक कौशल्ये नाहीत. ऑटोमेशनमुळे प्रवेश-स्तरावरील नोकऱ्या मर्यादित होत आहेत, ज्यामुळे पदवीधर कमी दर्जाच्या सरकारी नोकऱ्यांकडे वळत आहेत.

लिंगभेद: खुंटलेली क्षमता **(The Gender Gap)**

महिलांच्या बाबतीत हे संकट अधिक गंभीर आहे. जरी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर (FLFPR) ३५-४१% पर्यंत वाढला असला तरी, त्यातील मोठा भाग ग्रामीण आणि कमी उत्पादकता असलेल्या शेती कामात आहे. शहरी भागात महिलांना "मदरहुड पेनाल्टी" (मातृत्वामुळे मिळणारे व्यावसायिक नुकसान) आणि सार्वजनिक वाहतुकीच्या अभावाचा सामना करावा लागतो. भारतीय महिला आजही पुरुषांच्या तुलनेत केवळ ३२% उत्पन्न मिळवतात.

डिजिटल दरी आणि डेटा मक्तेदारी **(The Digital Divide)**

भारताची डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (DPI) यशस्वी असली तरी, त्यातून "डेटा वसाहतवाद" (Data Colonialism) धोके निर्माण झाले आहेत. ग्रामीण भागातील केवळ ३५% महिला इंटरनेट वापरतात. मोठ्या कंपन्यांचे "सुपर ॲप्स" डेटा मक्तेदारी निर्माण करत आहेत, ज्यामुळे MSMEs ला स्पर्धेतून बाहेर काढले जात आहे. 'डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायद्या'ची (२०२५/२६) कडक अंमलबजावणी न झाल्यास, ही अर्थव्यवस्था "विजेता-सर्वकाही-घेतो" (Winner-Takes-All) अशा स्वरूपाची होईल.

धोरणात्मक शिफारसी **(Policy Recommendations)**

१. राजकोषीय पुनर्संतुलन (Fiscal Rebalancing): भारतातील सध्याची कररचना अप्रत्यक्ष करांवर (GST) अधिक अवलंबून आहे, ज्याचा बोजा गरिबांवर जास्त पडतो. 'झुकमन-पिकेटी' मॉडेलनुसार, ₹१०० कोटींपेक्षा जास्त निव्वळ मालमत्ता असलेल्या अति-श्रीमंतांवर (अंदाजे ०.०४% लोकसंख्या) २% वार्षिक संपत्ती कर लावल्यास जीडीपीच्या २.७३% इतका प्रचंड महसूल मिळू शकतो. हा निधी सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्थेचा कायापालट करण्यासाठी वापरता येईल, ज्यामुळे केवळ भांडवलावर आधारित वाढ न होता ती सामाजिक समतेवर आधारित असेल.

२. अनौपचारिक क्षेत्रासाठी सामाजिक सुरक्षा (Social Security for Informal Sector): भारतातील ९०% कामगार अनौपचारिक क्षेत्रात आहेत, ज्यांना कोणतीही पेन्शन किंवा विमा संरक्षण नाही. 'ई-श्रम' पोर्टलवरील ३१ कोटी नोंदणीकृत कामगारांसाठी एक समर्पित 'युनिव्हर्सल सोशल सुरक्षा निधी' तयार करणे आवश्यक आहे. संपत्ती करातून जमा झालेला पैसा या निधीत वळवून, कामगारांना अपघात विमा, आरोग्य सेवा आणि वृद्धापकाळी पेन्शन मिळवून देता येईल. यामुळे रोजगाराची असुरक्षितता कमी होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थिरता मिळेल.

३. विकेंद्रित डिजिटलीकरण (Decentralized Digitalization): मोठ्या कंपन्यांच्या 'डेटा मक्तेदारी'ला छेद देण्यासाठी MSMEs साठी 'डेटा पोर्टेबिलिटी' अनिवार्य करणे गरजेचे आहे. यामुळे छोटे व्यापारी प्लॅटफॉर्म बदलताना स्वतःचा ग्राहक डेटा सोबत नेऊ शकतील. तसेच, ONDC (Open Network for Digital Commerce) चा ग्रामीण भागात विस्तार केल्यास, गावपातळीवरील कारागीर आणि शेतकरी मोठ्या कॉर्पोरेट मध्यस्थांशिवाय थेट जागतिक बाजारपेठेशी जोडले जातील. हे पाऊल डिजिटल अर्थव्यवस्थेला 'विजेता-सर्वकाही-घेतो' या मानसिकतेतून बाहेर काढून सर्वसमावेशक बनवेल.

४. मानवी भांडवलात गुंतवणूक (Investing in Human Capital): उच्च शिक्षण संस्थांनी 'एआय' (AI), सेमीकंडक्टर आणि रिन्यूएबल एनर्जी यांसारख्या आधुनिक क्षेत्रांतील उद्योगांशी भागीदारी करून अभ्यासक्रम तयार करावा. शहरी भागात नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी स्वस्त दरातील पाळणाघरे (Childcare) आणि सुरक्षित सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उभारणे, ज्यामुळे महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढेल.

५. कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे सक्षमीकरण : ग्रामीण भागातील लोकांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता इतर पर्यायांचा विचार हवा. ग्रामीण भागातच शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे छोटे प्रकल्प उभारून 'व्हॅल्यू चेन' विकसित करणे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना थेट नफा मिळेल. कोल्ड स्टोरेज आणि ग्रामीण रस्ते यांवर भर देऊन नाशवंत मालाचे नुकसान टाळणे आणि बाजारपेठेशी संपर्क वाढवणे.

६. स्पर्धा आणि मक्तेदारी विरोधी कायदे (Anti-Monopoly Measures) : मोजक्याच मोठ्या कंपन्यांचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी नियमावली कडक करणे गरजेचे आहे. मोठ्या कंपन्यांद्वारे छोट्या स्टार्टअप्सना "विकत घेऊन संपवण्याच्या" (Killer Acquisitions) प्रवृत्तीला रोखण्यासाठी कडक कायदे करणे. मोठ्या टेक कंपन्यांना त्यांचा डेटा इतर छोट्या स्पर्धकांसाठीही (विशिष्ट अटींवर) उपलब्ध करून देण्यास भाग पाडणे, जेणेकरून बाजारात निरोगी स्पर्धा राहील.

७. राजकोषीय पारदर्शकता आणि सुधारणा: अत्यावश्यक वस्तूंवरील जीएसटीचे दर कमी करून ते मध्यमवर्गीय आणि गरिबांना परवडतील असे करणे. याउलट, लक्झरी वस्तूंवर उच्च कर कायम ठेवणे अति-श्रीमंतांच्या वारसाहक्काने मिळणाऱ्या अफाट संपत्तीवर कर लावण्याचा विचार करणे, जेणेकरून 'पॅट्रिमोनियल कॅपिटलिझम'ला लगाम बसेल.

निष्कर्ष (Conclusion)

२०२६ मधील भारताचे "बिलियनेअर राज" हे देशाची संपत्ती निर्माण करण्याची जबरदस्त क्षमता दर्शवते, परंतु त्यासोबतच ते संरचनात्मक कमकुवतपणाचा इशाराही देते. "कन्व्हरजन्सशिवाय वाढ" (Growth without Convergence) हे सध्याचे मॉडेल अपरिहार्य नाही; तर ते भांडवल संचयनाला श्रमाच्या उत्पादकतेपेक्षा अधिक पसंती देणाऱ्या धोरणात्मक निवडींचा परिणाम आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमने (WEF) यावर्षी "उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता" हा भारतासमोरील दुसरा सर्वात मोठा धोका असल्याचे नमूद केले आहे, त्यामुळे "नव्या सामाजिक कराराची" (New Social Contract) गरज आता पूर्वीपेक्षा अधिक निकडीची झाली आहे. या नवीन करारानुसार, वरच्या १% लोकांच्या नफ्यातून मिळणारा लाभ उर्वरित ९९% लोकांच्या संधींसाठी पुन्हा गुंतवला गेला पाहिजे.

२०२६ मध्ये भारत एका निर्णायक वळणावर उभा आहे. "बिलियनेअर राज" हे जागतिक आर्थिक शक्ती बनण्याच्या दिशेने पडलेले एक यशस्वी पाऊल असले तरी, त्याचा सध्याचा मार्ग सामाजिक स्थिरतेसाठी धोकादायक ठरू शकतो. भारताला या "गिल्डेड एज" (बाहेरून चकचकीत पण आतून विषमता असलेल्या युगातून) बाहेर पडून खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक विकसित राष्ट्र बनायचे असेल, तर न्याय्य करप्रणाली आणि विकेंद्रित औद्योगिक वाढीवर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे अत्यंत आवश्यक आहेत.

संदर्भ सूची :

1) Drishti IAS. "World Inequality Report 2026: India Highlights." Drishti IAS, 13 Dec. 2025, drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/world-inequality-report-2026.
2) Gómez-Carrera, Ricardo. "The World Inequality Report 2026: Global and Regional Trends." World Inequality Lab, Dec. 2025.
3) Government of India, Ministry of Finance. "State of the Economy: Economic Survey 2025-26." Press Information Bureau (PIB), 29 Jan. 2026, pib.gov.in/PressRelese
4) Iyer, Kavitha. "The Hidden Cost of India's Economic Boom: Inequality at Historic High." Article-14, 12 Dec. 2025, article-14.com/post/the-hidden-cost-of-india-s-economic-boom-inequality-at-historic-high.
5) Oxfam International. "Survival of the Richest: The India Supplement 2026." Oxfam India, Jan. 2026, oxfamindia.org/knowledgehub/reports/inequality-report-2026.
6) Piketty, Thomas. Capital in the Twenty-First Century. Translated by Arthur Goldhammer, Belknap Press, 2014.
7) Policy Circle Bureau. "Decoding the Jobless Growth: Youth Unemployment Trends in 2026." The Policy Circle, 15 Jan. 2026, policycircle.org/economy/youth-unemployment-india-2026.
8) Wheebox. "India Skills Report 2026: Bridging the Employability Gap." Wheebox, Feb. 2026, wheebox.com/isr-report-2026.
9) World Inequality Lab. "The 2026 Global Inequality Database (WID.world)." World Inequality Lab, 2026, wid.world/country/india/.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*